

Párhuzamos fogolynaplók: francia és magyar tisztek feljegyzései a forradalmi háborúk korából (1793-1796)

A XVIII. század végén a francia-magyar kapcsolatok történetének olyan új, sajátos fejezete kezdődik, amelynek dokumentumai – minden hiányosságuk ellenére – jelentős mértékben hozzájárulhatnak a két országról kialakult kép árnyalásához, illetve a szellemi kapcsolatok, hatások elemzéséhez.

Az 1792 nyaratól rövidebb-hosszabb megszakításokkal szinte Napóleon 1815-ben Waterloo-nál elszenvedett döntő vereségéig tartó háborúskodás – kétségtelen negatív következményei mellett – lehetőséget teremtett az egyes országok vagy népek közti baráti kapcsolatok vagy éppen elutasító-ellenséges viszony kialakítására, miközben az egyes ember (gyakran a kisember) is szerepet kapott benne.

A Kecskeméti Károly forrásközlései által az 1960-as évek elején kezdeményezett és máig tartó kutatások rámutattak arra, hogy a korábban is közzismert állami, katonai és diplomáciai anyag, illetve az ismert személyiségek visszaemlékezései mellett olyan – sokszor kéziratban maradt – szövegek is fellelhetők, amelyek döntő módon diverzifikálják mind a kortársak, mind az utókor ismeretanyagát és látásmódját, és az „állami” vagy „hatalmi” szempontrendszer mellett tulajdonképpen „alulról”, a személyesen megélt élmény szemszögéből láttatják velünk a kor nagy történéseit.

A teljesen érthető okokból kéziratban maradt és a nagyközönség előtt évtizedeken keresztül eltitkolt *kémjelentések* mellett ebbe a forráskörbe érdemes sorolni az emigránsok által készített *útleírásokat*, illetve a forradalmi háborúk katonáinak *naplóit* vagy feljegyzéseit.

Ami az útleírásokat illeti, a forradalmat követő időszak különösen gyümölcsözőnek bizonyult az utazások és útleírások számára. A zűrzavaros belső helyzet és a fenyegetettség miatt sokan emigráltak Franciaországból, és indultak szárazföldi vagy tengeri utazásra. Közülük többen jelentős irodalmi vagy történeti értékkel bíró útleírást is megjelentettek. A legismertebb talán – éppen irodalmi kvalitásai miatt – a Chateaubriand amerikai útjáról szóló, a realitás és fikció határán egyensúlyozó alkotás, amely azonban csak több évtizeddel az utazást követően jelent meg.¹ Mi a magunk részéről inkább a Salaberry gróf közép- és délkelet-európai útjáról készült beszámolót emelnénk ki, amely figyelemreméltó módon ábrázolja az utazó által a valóságban is látott XVIII. század végi Magyarországot.²

A forradalmi háborúk korának jórészt feltáratlan, vagy nyomtatásban mindeddig nem közölt naplóanyaga több szempontból is különleges forrásértékkel bír. Egyaránt értékelhető a nyugat-európai hadszínterekről Közép-Európába tett utak leírásaként, vagyis egyfajta útleírasként, az önéletírás műfajköréhez tartozó

¹ François-René de CHATEAUBRIAND, *Voyages en Amérique et en Italie*, Paris, Ladvocat, 1827.

² SALABERRY (comte de), *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Îles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, An VII [1799].

személyes narrációként vagy éppen a katonai eseményeket, illetve a fogság körülményeit leíró, akár hadtörténeti jellegű kordokumentumként. Mindemellett kiemelkedik kapcsolattörténeti jelentősége is, amely megmagyarázza, miért is került – a feledés hosszú évtizedeit követően – az utóbbi időben a kutatói érdeklődés homlokterébe. Elemzése és értelmezése bepillantást enged a kultúrák közti kapcsolódások, kölcsönhatások, esetleges ütközések személyesen megélt aspektusaiba, ezzel is bővítve a mindennapi élettel kapcsolatos ismereteinket. Mindezt nagymértékben elősegítette ama körülmény, hogy a hadifogságot szenvedettek általában hosszabb ideig (hetekig, hónapokig, néhány esetben évekig) tartózkodtak egy adott helyen, s így lehetőségük nyílt a helyi társadalom beható tanulmányozására, illetve a helyi lakosokkal kialakított kapcsolatok elmélyítésére.

Mindezen sajátosságok, illetve a műfaji hatások bemutatását tűzi ki célul tanulmányunk a XVIII. század utolsó évtizedéből származó néhány francia és magyar nyelvű foglolynapló, illetve az abban foglalt ország- és kultúrákép, valamint az ezeket alakító – gyakran kifejezetten vagy szándékoltan személyes – tényezők áttekintése révén.

Az ismereteink szerint jórészt még mindig kéziratos francia nyelvű anyagok közül Joseph Hautière százados még kiadatlan kiáltványa, illetve a Jean-Pierre Dellard főhadnagy által készített, nyomtatásban mindössze 1892-ben (tehát csaknem egy évszázaddal az elbeszélte eseményeket követően) megjelent emlékiratok, magyar nyelven pedig Kisfaludy Sándor nyomtatásban többször is megjelent, ám ilyen szempontból még nem értékelt naplója alkotja elemzésünk elsődleges forrásanyagát.

Mivel az összehasonlító elemzés – többek között az írások természetéből és keletkezési körülményeiből fakadóan – számos politika-, had- és művelődéstörténeti kérdést vet fel, a művek hátterének minél jobb megvilágítása érdekében szükséges röviden áttekintenünk a kor néhány európai történetét, illetve a kérdéskörrel kapcsolatos eddigi kutatásokat is.

A forradalmi háborúk első magyarországi hadifoglyainak feljegyzései

Ahogy azt már korábban is említettük, a magyar-francia kapcsolatok történetének hosszú ideig elfelejtett fejezete volt a forradalmi háborúk francia hadifoglyainak magyarországi története. Barcsay Amant Zoltán 1930-as évekbeli kutatásait követően a kérdéskör legteljesebb feldolgozását a közelmúltban Lenkefi Ferenc végezte el, míg Kövér Lajos elsősorban a francia hadifoglyok feljegyzéseinek tükrében az általuk rajzolt hadifogságbeli mindennapok keresztmetszetében megrajzolt magyarságképet vizsgálta, kiegészítve azt a Csongrád Megyei Levéltár idevágó irataival.³

³ E tárgykörben lásd BARCSAY-AMANT Zoltán, *A francia forradalmi háborúk hadifoglyai Magyarországon idetelepítésük első esztendejében*. Budapest, Bárd J. és Fia, 1934 (a továbbiakban: BARCSAY 1934); LENKEFI Ferenc, „A lelkiigondozás problémái a hadifoglyok körében Magyarországon”, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1994/3, 3-16. o., ill. Uő., *Kakas a kasban. Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalíciós háború idején*, Budapest, Petit Real, 2000; KÖVÉR Lajos, „Le témoignage des prisonniers de guerre français sur leur vie quotidienne en Hongrie (1793/1794)”, *Acta Historica Tomus LXXXIX*. Szeged, JATEPress, 1989, 7-18. o.; Uő., „Les premiers prisonniers de guerre de la Révolution française en Hongrie”, in: *Actes des 113e-114e Congrès Nationaux des Sociétés Savantes*,

A hadifoglyok történetét sokáig francia részről is a feledés homálya fedte. Arthur Chuquet 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején kiadott, az első koalíciós háborút (1792-1797) feldolgozó, mind a mai napig legalaposabb tizenegy kötetes munkájában érdemben meg sem említi a hadifogolykérdést.⁴ Több mint száz év elteltével Jean-Paul Bertaud monográfiáiban találunk rövidebb-hosszabb utalásokat erről a kérdéskörrel. Ezekben a hadtörténeti munkákban néhány oldal és egy-két lábjegyzet erejéig bukkan fel e témakör, amelynek bővebb tanulmányozását – alapvetően a magyar kutatások áttekintése révén – a közelmúltban francia részről Edna Lemay végezte el.⁵ Végül itt tartjuk szükségesnek megemlíteni, hogy az 1792-től 1815-ig tartó háborúk magyar hadifoglyainak átfogó története még mindig feldolgozásra vár.

Jóllehet tanulmányunkban mi is csak két forrás, Jean-Pierre Dellard és Joseph Hautière feljegyzéseinek részletező ismertetése alapján teszünk kísérletet a francia hadifoglyok Magyarországról alkotott képének, illetve a fogság körülményeinek rekonstruálására,⁶ a problémakör árnyaltabbá tétele végett érdemes röviden áttekinteni a forradalmi háborúk „magyar érdekeltségű” fejezeteit is.

Franciaország már 1792. április 20-án hadat üzent a forradalmi kormány által csak „Csehország és Magyarország királyaként” aposztrofált Habsburg-uralkodónak;⁷ a forradalmi háborúk hadifoglyainak tömeges problematikájáról azonban inkább csak az 1793. esztendőből kezdődően írhatunk. 1792 nyárutója óta a németalföldi és a rajnai vagy másképpen lotaringiai hadszíntéren egyre nagyobb létszámú seregek álltak egymással szemben, s így – a harci cselekmények

Paris, CTHS, 1991, 467-474. o.; Uő. „Egy francia hadifogoly magyarországi feljegyzései (1793-1795)”, *Acta Historica, Különszám a 3. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Szeged, 1991. aug. 12-16.) tiszteletére*, Szeged, JATEPress, 1991, 59-64. o.; Uő.: „Francia katonák, telepések és utazók a 18. századi Magyarországon”, in J. NAGY László – SZÁSZ Géza (szerk.), *Francia eszmék. Tanulmányok a francia forradalomról*, Szeged, JATE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék, 1995, 54-68. o.

⁴ Arthur CHUQUET, *Les guerres de La Révolution*. 1-12. köt., Paris, Plon, 1886-1893. A francia forradalom, a Konzulátus és Császárság külső háborúinak (1792-1815) bevett korszakolási eljárása az egymást követő franciaellenes koalíciók szerinti csoportosítás. Ilyen értelemben az eredetileg Ausztria és Poroszország által alkotott, majd az 1793-as évben Nagy-Britannia, Spanyolország, Hollandia, Piemont, Portugália és a Nápolyi Királyság csatlakozásával összeurópai jellegűvé bővülő első koalíció korának nevezik az 1792. április 20-i francia hadüzenettől az 1797. október 17-én aláírt campoformioi megállapodásig tartó időszakot. Vö. Michel VOVELLE, „A forradalom”, ford. Sujtő L., in Georges DUBY (szerk.), *Franciaország története I. A kezdetektől a Bourbon-restaurációig*, Budapest, Osiris, 2005, 700-714. o.

⁵ Jean-Paul BERTAUD, *La Révolution armée. Les soldats-citoyens et la Révolution française*. Paris, Laffont, 1979, 251-253. o.; Uő.: *Des soldats de la Révolution, 1789-1799*. Paris, Hachette, 1985, 262-265. o.; Uő.: *La vie quotidienne des soldats de la Révolution 1789-1799*. Paris, Hachette, 1985, 258-263. o.; Edna LEMAY, „À propos des recherches faites sur la sort des prisonniers de guerre français pendant la guerres européennes (1792-1815)”, *Annales Historiques de la Révolution française*, 1988, n° 312, 229-244. o.

⁶ Jean-Pierre DELLARD (baron de), *Mémoires militaires sur les guerres de la République et de l'Empire*. Paris, Librairie Illustrée, 1882 (a továbbiakban: DELLARD 1882); Hautière, Joseph: *Manifeste du traitement des prisonniers français pendant leur captivité (en Hongrie) en 1793; 94 et 95; par le citoyen Joseph HAUTIÈRE, capitaine au 6e bataillon de Soissons; fait prisonnier à l'affaire du 12 septembre 1793 à Avesnelebec*, Paris, Bibliothèque Nationale – Manuscrits 10.173 (a továbbiakban: B.N. manuscrits 10.173).

⁷ VOVELLE, i. m., 700. o.

intenzitásának függvényében – főképp francia részről folyamatosan emelkedett a fogságba esett katonák létszáma. A Léonce Pingaud-féle forráskiadás több helyen is írja, hogy e hadszíntéren szép számmal harcoltak magyar és székely katonák is. Az 1793. évi hadjáratban a 2., 32., 33., 34. és 37. gyalogezred, a 19., 31., 51. ezred egy-egy zászlóalja, négy gránátos zászlóalj, valamint a székely határőr huszárezred vett részt.⁸ A szlavóniaiakból, oláhokból, magyarokból és székelyekből álló alakulatokról a franciák a következőket tartották: félelmetesen harcoló bátor katonák, akik gondozatlan hajuk ellenére szép emberek, ám barbár módjára fosztogatnak.⁹

Mind a francia, mind pedig az osztrák katonai vezetés feljegyzései között számos utalást találunk arra, hogy az 1793-as esztendőben a francia katonák körében szinte pánikszérű volt a fogságba eséstől való félelem, amelyet a fogság pusztító lehetőségének önmagában is rettegést kiváltó tényén túlmenően felerősített a születése pillanatától kezdve erősen klasszicizáló köztársaság propagandagépezete is. Ennek az antik párhuzamnak a tükrében a francia köztársaság – a köztársasági Róma mintájára – barbárok szorításában vergődik, hogy aztán innen induljon majd a republikanizmus világhódító útjára.

A barbár tehát a támadó fél, aki jelen esetben a köztársaság létrejöttét.¹⁰ Ne feledjük, hogy ebben a szövegösszefüggésben nemcsak az oláh, a székely vagy a magyar válik barbárrá, hanem az osztrák és a német is. (A germán népek esetében ez még külön történeti nyomatékot is kap, elsősorban a jakobinus propagandában.) Mindenesetre leszögezhetjük, hogy ebben a logikában a barbár-sztereotípiának vajmi kevés köze van a XVIII. század második felének francia szerzői által megfogalmazott, és bő fél évszázaddal később egyébiránt eltűnőben lévő, Európa peremén élő barbár magyar képéhez.¹¹ A koalíciós háborúk dimenziójában a forradalmi köztársaságra támadó Európát illeti a barbár minősítő jelző. A háború lassan, folyamatosan és visszavonhatatlanul új elemmel, az ideologikus tartalommal és annak következményeivel „gazdagodik.”

Wurmser lovassági tábornok, aki 1793-ban többek között Mainz francia feladásánál harcolt, sajátos árnyalattal egészíti ki ezt a képet akkor, amikor az általa vezényelt alakulatok magyar vitézeinek haditettei kapcsán a török világ martalóc-örökségének katonai erényeiről számol be, kidomborítva, hogy alakulatai előtt egyre többen teszik le a fegyvert, vállalva a fogságot a biztos halál helyett.¹²

Tény, hogy a háború kirobbanását követő első esztendőben a fogságba esett franciák száma napról napra nőtt. Ennek fő oka azonban nem is annyira a támadó fél által hangoztatott vitézségben, hanem sokkal inkább a háború kezdetének francia hadszervezési gondjaiban rejtett. Lazare Nicolas Marguerite Carnot (1753-1823), a forradalom zseniális katonai szervezője – akit már a kortársak is a későbbi francia

⁸ Léonce PINGAUD, *L'invasion austro-prussienne 1792-1794*, Paris, Alphonse. Picard et Fils, 1895 (a továbbiakban: PINGAUD 1895), 119. és 299. o. Vö. PILCH Jenő (szerk.), *A magyar katona vitézségének ezer éve*, Budapest, Franklin Társulat, 1933, 113-122. o.

⁹ PINGAUD 1895, 182-184. o.

¹⁰ Uo., 113-118. o.

¹¹ Minderről bővebben lásd KÖVÉR Lajos, *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*, Szeged, JATEPress-Szegedi Egyetemi Kiadó, 2006 (a továbbiakban: KÖVÉR 2006), 31-59. o.

¹² PINGAUD 1895, 139. o.

győzelmek letéteményeseként tartottak számon – emlékirataiban mindenekelőtt azt húzza alá, hogy a franciák kezdeti nehézségeinek fő oka a kiképzetlen emberanyag és a tisztek felkészületlensége volt. A francia tisztikar ugyanis – mivel zömében kiráypárti volt – már 1789-től emigrált, míg a patrióta lelkesedését, legyen közkatona vagy tiszt, a harcmezőn sokszor alulképzettségéből adódó tudatlanság és félelem váltotta fel. Ezért e hadsereg katonái – az 1792-es év végének francia katonai sikerei ellenére is – még a következő év első felében is sokkal inkább potenciális áldozata, jobb esetben hadifoglyai a harctéri tevékenységnek. Carnot összegző ítélete – némi kozmetikázottság ellenére is – a lényegyet tekintve reális helyzetelemzés, amelynek konklúziójaként kiemeli: a biztos halál, illetve az ellenfél túljéréből adódó reménytelen helyzet diktálta fegyverletétel alternatívájában kezdetben csakis a fogságba esettek száma növekedhetett.¹³

Az idő múlásával a forradalmi Franciaország patriótái egyre elszántabban szálltak szembe a betörő koalíciós seregekkel. Ez a háború azonban már nemcsak az uralkodók, hanem – kiváltképp a gyűlölt angolok vonatkozásában – az alattvalók, azaz a bűnös kormányzat uralmát elfogadó, a köztársaságra, a szabadság szülőföldjére támadó népek ellen is irányult. „Miért akarjátok, hogy elkülönítsük a népet, mely korrupt kormánya cinkosa, az általa választott kormány gaztetteitől?” – tette fel 1794. január 30-án elhangzott beszédében a kérdést Robespierre a Szabadság és Egyenlőség Barátainak Társasága előtt, majd így folytatta: „Van néhány dolog, amely még a zsarnokságnál is megvetésre méltóbb; ezek egyike a szolgaság eltűrése.” Barrère okfejtése rálicítál e gondolatra: öljetek meg minden angol katonát, hisz a velük való emberséges bánásmód a brissotisták filantróp filozófiájának sajátja, végtére csak a halottak nem térnek vissza.¹⁴ Íme a bűnös kormányzatot feltétel nélkül kiszolgáló és ezáltal önmaga is bűnössé váló nép tétele!

Dellard feljegyzései szerint nála e propaganda nemigen talált termékeny talajra, a kegyetlenkedés szerinte inkább az ellenségre volt jellemző, hiszen a francia katonák nem tartották be a konvent barbár rendeleteit, sőt feletteseik példáját követve nagyvonalúan és emberségesen viselkedtek a hadifoglyokkal:

[A franciák] valamennyien bebizonyították tehát, hogy képtelenek végrehajtani effajta parancsokat. Az osztrákok viszont nem mindig viselkedtek így. A Konvent barbár parancsai felháborították őket és eleve bosszút esküdtek ellenünk rokonaik, a francia király és királyné halála miatt. Bár a királyi pár halála nem a hadsereg lelken száradt, ők bennünket gyűlöltek és a fogságba esett francia katonákon álltak bosszút azokért a túlzásokért, amikre Franciaországban ragadtatták magukat a terroristák.¹⁵

A szerző láthatóan tompítani akarja az ideológia hadszíntéri jelenlétét, pontosabban annak inhumánus következményeit, és utal e vonatkozásban a jakobinusok

¹³ Pierre-François TISSOT, *Mémoires historiques et militaires sur Carnot*, Paris, Baudouin, 1824, 41-43. o.

¹⁴ *Œuvres de Maximilien Robespierre*, 10. köt., Paris, 1967, 349. o.; LUDASSY Mária, *Moralisták és terroristák*, Budapest, Kozmosz Könyvek 1987, 184. o. A girondista irányzat egyik vezéralakja, Jacques Pierre Brissot (1754-1793) nevéből képzett „brissotista” (*brissotin*) jelző itt tulajdonképpen a Hegypárttal élesen szembenálló, de szintén a forradalom ideológiai-politikai radikalizálódásából kinövő csoportosulás pejoratív felhangú elnevezése.

¹⁵ DELLARD 1882, 45. o.

felelősségére is. Nem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy Dellard a Bourbon-restauráció éveiben írta meg emlékiratainak végső változatát.

Joseph Hautière manifestuma viszont 1797-ben, tehát Bonaparte Napóleon Ausztria feletti diadalának évében íródott, és megállapításai ékesen bizonyítják, hogy a jakobinus diktatúra bukása ellenére Robespierre nemzeti agitációjának több eleme is tovább élt a republikánus retorikában. Az Hautière által papírra vetett sorokból sokszor áthallik, hogy a fogságba esett francia katona a *citoyen* nemzeti önérzetével tekint fogvatartóira, a „szolganépekre”. Felfogásában a háború mindenekelőtt a haza üdvének és boldogulásának szolgálatát jelenti, míg a hadifogság a fegyverek diktálta események azon eleme, amelyben a hazafi elszakítatik „a szabadság szent birodalmától.” Az ellenséget „a földkerekség egyik leggyalázatosabb népségeként”, gyilkosok gyülekezeteként tartja számon, akik szerinte azt akarták, hogy „a germán szörnyetegnek feláldozott francia republikánusok vére fesse vörösre ezentúl a Duna vizét.”¹⁶

A francia nemzet ereje, illetve az ideológiai háború perspektívájának kihívása mindenesetre hosszú távon megdőbbsentette Európát. A kezdeti sikerek után tudomásul kellett vennie, hogy ezek a közkatonák már nem a francia királyi hadsereg arctalan tagjai, hanem hazafiak, s már a tisztek zöme sem a francia királyi seregből a forradalmi seregekbe jutott, olyan nemesi származású parancsnok, aki vészhelyzetben átpártolna az ellenfélhez. (Dumouriez látványos árulása egyedi eset maradt, és nem a vég kezdete, miként azt Wurmser és még sokan mások gondolták.)¹⁷ A hadifogolykérdés így vált politikai kérdéssé.

E kérdésre választ keresve, a fizikai és ideológiai izoláció érdekében a konzervatív Európa egyik reprezentánsának számító bécsi hadvezetés megalkotta az anyaországtól területileg messze lévő, sok ember elhelyezésére alkalmas, zárt és jól ellenőrizhető fogolytábor prototípusát.

Az osztrák katonai vezetés számára színhelyül elsősorban Dél- és Kelet-Magyarország várai kínálkoztak, mivel ezek a Török Birodalom hanyatlását követően katonai szempontból sokat veszítettek korábbi fontosságukból. Az érkezők létszámából adódó elhelyezési lehetőségek, az egészségügyi szempontok és a már említett politikai dilemmák együttese azonban a gyakorlati kivételezés során egyre több fejtörést okozott az illetékes polgári és katonai szervezeteknek.

1793 nyaratól ugrásszerűen nőtt a fogságba esett francia katonák száma, hisz a Carnot nevével fémjelzett hadügyi hivatal intézkedései még nem éreztették hatásukat, a népfelkelő lelkesedése viszont önmagában nem pótolhatta a kiképzés hiányosságait. Wurmser lovassági tábornok 1793. október 17-ei jelentéséből többek között az is kitűnik, hogy egy kisebb-nagyobb összecsapásnál sokszor kétszáznál is több lelkes francia patrióta esett fogságba.¹⁸

A háború intenzitásának növekedése természetesen rövid idő leforgása alatt bebizonyította az előzetesen feltérképezett elhelyezési lehetőségek elégtelenségét. E probléma illusztrálására elég megemlítenünk, hogy 1793 nyarán a legfelsőbb

¹⁶ B.N. manuscrits 10.173.

¹⁷ PINGAUD 1895, 129. o.

¹⁸ PINGAUD 1895, 301-308. o.

haditanács mindössze 4000 francia hadifogollyal számolt; viszont az októberi jelentések már több mint 7000, a novemberi iratok pedig már több mint 10 000 hadifogoly elhelyezésének szükségességéről tudósítanak. Ezért nemcsak az eredeti elképzelés szerint tervbe vett Dél-, illetve Kelet-Magyarországra (Nagyvárad, Temesvár, Arad, Szeged, Pétervárad, Eszék stb.), hanem Erdélybe (Fogarás, Gyulafehérvár, Beszterce, Medgyes, Nagyszeben), a Kárpátaljára (Munkács), sőt az ország centrumába (Pest és Buda), valamint Északnyugat-Magyarországra is (Győr) irányítottak hadifoglyokat. A nagy létszám kényszerítő erejét mutatja, hogy Ferenc császár kifejezett óhaja ellenére Alsó-Ausztriába és Stájerországba is érkeztek hadifoglyok.¹⁹

A francia hadifoglyok magyarországi mindennapjait alapvetően két tényező határozta meg. Egyrészt a fizikai és mentális kondíciókat is magában foglaló egészségügyi helyzet, másrészt az a politikai eredetű megfontolás, miszerint ezek az emberek a francia eszméktől „fertőzöttek” érkeztek a Habsburg Birodalom déli és keleti szegletébe.

A németalföldi hadszíntérről a Tisza alsó folyásáig vagy éppen az erdélyi területekig tartó hosszú úton természetesen a járványveszély mindvégig fennállott. A skorbut, a hasmenéssel járó kiszáradás, a vérhas, a sebláz folyamatosan szedte áldozatait. Pozsony, Pest és Buda kórházai zsúfolásig megteltek, igaz a foglyok mortalitásának növekedéséhez hozzájárult az is, hogy egy részük sebesülten, zömük pedig télvíz idején, minden bizonnyal kellő öltözet, illetve felszerelés hiányában, általánosan legyengült állapotban érkezett Magyarországra. A hadifoglyok a következő útvonalon érték el a számukra kijelölt helységeket: a hadszíntérről Günzburg²⁰ körzetéig kísérték őket, innen a Duna mentén gyalog folytatták útjukat, miközben a sebesülteket, megbetegedőket folyamatosan behajózták ugyanezen az útvonalon. A hideg késő őszi éjszakákat a folyóparton töltve naponta 20-30 mérföldnyire becsült távolságot tettek meg; végül a Dráva, a Tisza vagy Maros vonalán haladva érték el a szálláshelyül kijelölt várakat, kaszárnákat – tudjuk meg Napóleon későbbi tábornokának, az ekkor még főhadnagy Jean-Pierre Dellard-nak emlékiratából.²¹

Az „utazás” körülményeiről fest képet Joseph Hautière 1796-ban, tehát hazatérését követően írott kiáltványa (*manifeste*) is.²² A nyíltan politikai szándékkal készült munka eredeti címettje a Direktórium korában (1795-1799) a kétkamarás parlament alsóházának szerepét betöltő Ötszázak Tanácsának (*Conseil des Cinq Cents*) elnöke. Az igen kemény hangvételűre sikerült, a forradalmi patriotizmus nézeteit és érzelmeit hangozó írás sajátos műfaji egyvelegnek tekinthető; keverednek benne a személyes hangvételű *levél*, a satíra gyilkos fegyverét használó *pamflet*, az események kommentálásában bővelkedő *napló*, illetve *memoár*, valamint a történések valósághű megörökítését célzó *krónika* stílusjegyei és diszkurzív elemei. A szerző saját – sokszor vádaskodó – megjegyzéseivel is tarkított

¹⁹ BARCSAY 1934, 28-63. o.

²⁰ Günzburg (a francia szövegben *Kintzbourg*) német kisváros Bajorországban, a Duna felső folyása mentén, Ulmtól keletre 30 kilométerre, a Günz folyó torkolatánál.

²¹ DELLARD 1882, 41. o.

²² A kiáltvány teljes szövegét magyar nyelven ld. KÖVÉR 2006, 164-171. o.

mű igazi egységét témája adja: a hadszíntértől a végleges fogolytáborig tartó utat kísérő szenvedések, a forradalmi francia hadsereg katonáit ért sérelmek tanúbizonyságául szeretne szolgálni.

Hautière-t és bajtársait 1793. november 8-án eleve behajózták Günzburgnál. A túlterhelt bárka szinte életveszélyes volt. A tiszteket és a közkatonákat még rögtön az út elején elkülönítették. Sokan még azelőtt meghaltak, hogy elérték volna a célállomásként megjelölt helységeket (Pest, Munkács, Szeged, Eszék, Temesvár, Nagyvárad és Racsá):

A hajók, amelyeken szállítottak bennünket, rozoga bárkáknak tunktek. Mivel elég hajót nem is tudtak nekünk biztosítani, szegény katonáink számára tutajokat eskábáltak össze. Csupán a katonáinkat felügyelő egy-két tiszt számára építettek egy kunyhófélét a tutaj közepén, amely megvédte őket a rossz időjárás viszontagságaitól, s itt fel is melegedhettek egy kályha segítségével. A behajózástól kezdve a katonákat elkülönítették a tisztektől, s így ez utóbbiak nem tudták orvosolni a nyomorultak legégetőbb problémáit.

Utunk végállomásaiként Pestet, Munkácsot, Eszéket, Szegedet, Temesvárt, Nagyváradot és Racsát jelölték meg, tehát alsó-magyarországi városokat, amelyek közül több is szomszédos volt Törökországgal. Hajóutunk első napjai alatt emberveszteségünk nem volt jelentős. Azonban, ahogy Ausztriához közeledtünk, annyi halottat hagyunk hátra minden egyes nap, hogy beborították a folyó két partját. Minden ellenünk esküdött, az idő rosszra fordult, élelemben hiányt szenvedtünk, a betegek pedig nem kaptak semmilyen ápolást. Kíséretünk vezetői vagy nem tudtak vagy nem akartak enyhíteni embertársaik szenvedésén. Günzburgtól Linzig rengeteg emberünket veszítettük el.²³

Az utazás közben átélt testi és lelki fájdalmak, illetve a hadifoglyok „ellátásának” igen érzékletes leírását fogalmazza meg az 1793. decemberében Pesten töltött időre és a helybéli kórházra emlékezve:

Ez a hatalmas épület, amely a Duna bal partján épült, körülbelül háromnegyed mérföldre volt Pesttől. A quesnoy-i és avesnelesec-i hadoszlopok teljesen megtöltötték a kórházat betegekkel. E szerencsétlenek három-négy napig nem kaptak semmilyen gyógykezelést. Azokat a katonákat, akik jól tartották magukat, Munkácsra irányították. Két héten belül 1200-1800 fogoly lelte itt halálát. Nem részesítették őket megfelelő ellátásban, képzett sebészek nem álltak rendelkezésükre, nem volt váltás

²³ „Les barques sur lesquelles nous étions montés étaient d’une construction faible et peu sûre. Le nombre n’ayant pas été suffisant, on construisit des radeaux sur lesquels on mit les malheureux soldats. Un ou deux officiers, chargés de l’inspection de ces misérables, avaient seuls une espèce de cabane construite sur le milieu du radeau, où ils se mettaient à l’abri du mauvais temps et se chauffaient à l’aide d’une espèce de poêle qu’on y avait mis. Depuis notre embarquement, les soldats furent séparés des officiers et ne purent conséquemment en recevoir des secours dans les moments où ils avaient le plus besoin... Notre destination était pour Pest, Mungatz, Esseg, Segedhin, Temeswar, Grand-Waradin et Ratza, villes de la basse Hongrie et la plupart voisines de la Turquie. Pendant les premiers jours de notre trajet sur le fleuve, nous ne perdîmes pas beaucoup de soldats, mais lorsque nous commençâmes à nous approcher de l’Autriche, chaque jour, nous voyions sur les rives de ce fleuve des cadavres jetés ça et là, le mauvais temps le manque de vivres, l’abandon des malades, tout, en un mot, conspirait notre destruction. Nos chefs d’escorte n’en pouvaient moins; on ne leur donnait aucun moyen de soulager l’humanité souffrante. Nous eûmes une perte assez considérable depuis Kintzburg à Lintz...” B.N. manuscrits 10.173.

fehérmeműjük és a tetvek is ellepték őket. Ráadásul ki voltak téve a rendőrtisztek zaklatásainak és kegyetlenségének is. Így képtelenek voltak ellenállni az élet megpróbáltatásainak. Minden egyes nap hol több, hol kevesebb áldozatot követelt. Amikor a betegség a legerősebben tombolt, egy halottszállító kocsi szünet nélkül vitte bajtársaink holttesteit a Duna bal partján a homokban ásott gödrökhöz. E helyütt az áldozatok ezrei kiáltanak a bosszúért, a rajtuk esett gyalázatos sérelmek miatt.²⁴

Az események időpontjában még főhadnagyi rangban szolgáló, később – de még Napóleon alatt – egészen a tábornokságig jutó Jean-Pierre Dellard hangvételében és műfaji besorolását tekintve is eltérő jellegű munkát hagyott ránk, amely a történesek és a végleges szerkesztés időpontja közti jelentős eltérés ellenére is a hadifoglyok utazásának és magyarországi tartózkodásának egyik legértékesebb forrása. Dellard katonai pályafutásáról naplót vezetett, melyet az 1812-es oroszországi hadjáratban elveszített, s így Napóleon bukását követően, valamikor 1814–1830 között megírt *memoárjában* rekonstruálta életútját. A műfaji hovatartozást teljesen egyértelművé tevő *Mémoires militaires [Katonai emlékiratok]* címmel közreadott, bevallottan és köztudottan a személyes visszaemlékezésre építő munka sokkal higgadtabb hangvételű, mint Hautière kiáltánya, noha a hadviselő felek által elkövetett hibákat – és elsősorban az osztrákok kegyetlenkedéseit – mélyen elítéli. A Magyarországra vezető úttal, a fogsággal, illetve a hazatéréssel a mű negyedik és ötödik fejezete foglalkozik. Miután az Hautière írásában ismertetett útvonalon és hasonló körülmények között Magyarországra érkező francia foglyok kálváriáját összefoglalta (Dellard maga is megbetegedett, vélhetően mocsárlázban), a szerző behatóan foglalkozik a hadifogság konkrét körülményeivel, a hadifoglyok mindennapi életével is.

A hadifoglyok további sorsát a célállomás biztosította feltételek határozták meg. Jean-Pierre Dellard és még közel 300 tiszt Diakovárot²⁵ volt fogságban. Ez a horvátok, szerbek, németek és magyarok lakta kis város még egészen tűrhető helynek számított a mocsarak övezte Péterváradhoz és Temesvár kazamatáihoz képest, „ahol úgy hullottak az emberek, akár az őszi legyek.”²⁶ A diakovári foglyok – a közkatonákkal ellentétben – megtarthatták oldalfegyvereiket és viszonylag szabadon mozoghattak, 2-4 ágyas szobákban laktak, ki-ki saját érdeklődésének

²⁴ „Ce bâtiment immense à trois quarts de lieue de Pest, est bâti sur la rive gauche du Danube. Les colonnes du Quesnoy et de l’affaire d’Avesnelesec achevèrent de remplir ce lieu par le grand nombre de malades qu’elles avaient. Ces malheureux restèrent trois à quatre jours sans recevoir aucun soulagement. Le petit nombre de bien portants fut transféré à Mungatz. Dans l’espace de quinze jours, 12 à 1800 prisonniers furent détruits, sans secours suffisants pour se soulager au besoin; point de chirurgiens instruits, sans linge pour changer, couverts de vermines, sans cesse en butte aux injures et à la barbarie des officiers de police, beaucoup ne purent résister à tant de croûtes: chaque jour, plus ou moins de malheureux étaient sacrifiés. Pendant le fort de maladie, un tombereau était continuellement occupé à transporter les morts dans les trous immenses des sables de la rive droite du fleuve, où des milliers de victimes demandent à hautes cris vengeance des assassinats commis en leur personne.” B.N. manuscrits 10.173. (A fogolyszállítmány 1793. december 23-án érkezett meg Pestre.)

²⁵ Diakovár (Djekovár, Gyorkovár, Djakovo) Horvát-Szlavóniában található püspöki székhely. A 19. században még Horvátország egyik érdekes városaként emlegetik. A hadifoglyok otlétének idején lakossága még igen csekély volt, hiszen csaknem száz évvel később, 1891-ben is csak 4358 horvát, szerb, német és magyar lakossal rendelkezett. *A Pallas nagy lexikona*, V. köt., Budapest, Pallas, 1895, 275. o.

²⁶ DELLARD, 1882, 51. o.

megfelelően matematikával, harcászattal foglalkozhatott, mivel az osztrák katonai vezetés abból az alapállásból indult ki, hogy tiszt csak nemes ember lehet, akit származásánál és rangjánál fogva mindenkor megilletnek bizonyos privilégiumok.²⁷

Rövidesen szerveztek egy amatőr szintársulatot, majd színre vitték Voltaire néhány művét.²⁸ Az életkörülményekről is elégedetten ír Dellard, hisz egy liba 6-7 sou-ba került, de egy fontnyi (kb. 0,5 kg) marha- vagy bárányhús ára sem haladta meg a 3 sou-t. Főzelékféle bőséggel akadt, s egy üveg bor sem kóstált többet 4 sou-nál.²⁹

Számos felsőbb utasítás bizonyítja, hogy a hatóságok a hadifoglyokat eleve a forradalom előhírnökeinek tekintették. Egy 1793. november 13-án, a Magas Császári és Királyi Magyarországi General Commandónak (Főhadparancsnokság) küldött jelentés például külön aláhúzza az éberség fontosságát a „tisztek között nagy számban található egészen nyugtalan és örült fők miatt.”³⁰ Így a hadifoglyok poggyászait, személyes dolgait mindenekelőtt azért kutatták át alaposan, hogy meggyőződjenek arról, vajon nem rejtegetnek-e tiltott könyveket. Az általuk készített feljegyzések azonnali elkobzását rendelték el, biztosítva a szerzőket arról, hogy amennyiben a leírtak katonai és politikai szempontból egyaránt veszélytelenek az osztrák monarchiára nézve, úgy azokat szabadulásuk után visszakapják. Leveleiket szigorúan cenzúrázták, hiszen előbb fel kellett küldeni Budára, és csak az Udvari Haditanács beleegyezése után lehetett továbbítani azokat. Ezzel párhuzamosan megparancsolták és országszerte kihirdették, hogy a franciáktól a helybéli polgárok semmiféle írást át ne vegyenek, tovább ne postázzanak. A lakosságot sűrűn figyelmeztették, hogy „ezen foglyokkal teljeséggel ne társalkodgyanak.”³¹

A hadifogoly altisztek és közkatonák mozgási lehetősége igen korlátozott volt. Ők – őrizet mellett – csak bevásárlás vagy egyéb rendkívüli esemény (például egy-egy elhunyt bajtárs temetése) alkalmával mozoghattak a városban. Ez a szigorú felügyelet a tisztekre nem vonatkozott. Nekik tulajdonképpen nem tiltották a lakossággal történő érintkezést, de az általános rendelkezések szellemében *tiszti becsületszavukat* kellett adniuk, hogy „saját konstitúcióikról” a helybelieknek nem beszélnek, a város területét pedig nem hagyják el.

Megélhetésük biztosítására a hadifoglyoknak pénzt folyósítottak a területileg illetékes parancsnokságok. A közkatonáknak, az altiszteknek és a tiszteknek ezen összegből tulajdonképpen önellátásra kellett berendezkedniük. A tiszteknek például az ágyat ugyanúgy meg kellett vásárolniuk, mint azt az edényt, amiből ettek, hiszen a kincstár arra törekedett, hogy a juttatott illetményből minél többet visszaszerezzen.³²

²⁷ Uo., 56. o.

²⁸ Uo., 58. o.

²⁹ Uo., 54-55. o.

³⁰ OLTVAI Ferenc, *Szeged múltja írott emlékekben 1222-1945*, Szeged, M. J. Városi Tanács VB Művelődési Osztálya, 1968 (a továbbiakban: OLTVAI 1968), 88. o.

³¹ Csongrád Megyei Levéltár, *Szeged város tanácsának iratai* (a továbbiakban: CsmL), 2049/1793.

³² BARCSAY 1934, 78-83. o.

A helybéli kereskedők és a foglyok között így mintegy spontán módon kialakult valamiféle gazdasági kapcsolat. Bizonyítja ezt, hogy az Udvari Haditanács több leiratában figyelmeztette a lakosságot: a hadifoglyoknak hitelt senki ne adjon, mindent azonnal fizetessenek ki velük, mert a hatóságok az ilyesfajta hitelügyletekért semmilyen kezességet sem vállalnak.³³ A polgárokat egyébiránt főképp a francia ruházati cikkek és szövetek érdekelték. Miután a tisztek igen sok személyes holmit hozhattak magukkal, ezek egy részét rövidesen árulni kezdték. Nem véletlen, hogy a hatóságok – egészségügyi szempontokra hivatkozva – figyelmeztették a helybélieket arra, hogy tartózkodjanak a „francia szövetek vételétől.”³⁴

A lakosság és a franciák közötti kapcsolatnak természetesen olykor nem várt politikai következményei is voltak. A tisztek által árusított gombokat ugyanis a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség felirat díszítette, sőt a szegedi várban például 1794. július 14-én ünnepséget szerveztek a franciák. A „rendezvény” híre – nem kis nyugtalanságot keltve – a Budai Főhadparancsnokságra is eljutott, ugyanis a franciák a Marseillaise-et énekelve szabadságfákat állítottak. Mire a helyi parancsnokság rájött az ünnep igazi tartalmára, már jó néhány szegedi polgár hallott valamiféle Bastille lerombolásának a históriájáról.³⁵

Magyarország fent említett területein a francia forradalom első hírhezói bizonyosan az ide deportált francia hadifoglyok voltak. Európának abba a térségébe hozták el őket a forradalom hírére és szellemiségére, ahol nemrég még török martalócok gyűjtögettek. A régi rend hívei, ha pontosan nem is tudták, de ösztönösen érezték, hogy ezek a foglyok minden fegyvernél hatásosabb eszköz birtokosai, hisz 1789 szelleme sokkal veszélyesebbnek bizonyult, mint az a fegyver, amelyet ez az alig több mint tízezer ember valahol a Rajna mentén letenni kényszerült.

Emlékiratainak tanúsága szerint Dellard kapitány 1795 nyárutóján szabadult a hadifogságból.³⁶ A hazafelé tartó menetoszlop immár szabad tagjaként néhány napot Pesten, illetve Budán töltött. Dellard ekkor veti először papírra magyarországi általános benyomásait. Elragadtatással ír Buda gyönyörű fekvéséről és a szőlőtőkékkel borított környékbeli hegyekről. A szép épületek, az áruválaszték gazdagsága, a kereskedők nyüzsgése mind-mind szerves része az általa leírt Pest, illetve Buda arculatának, amely a Duna erős sodrával Mainz városára emlékezteti az emlékirat szerzőjét is, aki tisztában van azzal, hogy az ország többi részét nem ez a vitalitás, kereskedés és iparúzás jellemzi.³⁷

A magyar föld nagy része szegényes falvakból áll, lakói lusták, fáradtak, piszkosak Szolgasorsra termettek, mert idegenkednek mindennemű ipari tevékenységtől. Vajmi keveset görnyednek azért, hogy a föld, amely táplálja őket, termékeny legyen. Inkább főt hajtanak, megalázkodnak uraik előtt. A kormány érdekelt abban, hogy a hadiállapotok megszűntéig tétlenségben tartsa a magyarokat. Való igaz, hogy – kiváltképp a könnyűlovasság tekintetében – ők a hadsereg legjobb katonái. Mégis

³³ CsmL. 1877/1793; 1835/1794.

³⁴ CsmL. 1794/1793.

³⁵ OLTVAI 1968, 88. o.

³⁶ *Dictionnaire de biographie française*, 10. köt., Paris, 1965, 849. o.

³⁷ DELLARD 1882, 60-61. o.

minő áldozat, hogy a föld nagy része parlagon hever, holott kis törődés fejében meghozná mindazt a hasznot, amely művelőit megilleti. Egy nép nyomorban, tétlenségben tartása, az így veszni hagyott gazdagság lehetőségének összevetésében még inkább megvetendő. Az a gondoskodás, amelynek fejében az osztrák ház a fejlődés lehetőségét elveszi a magyaroktól, e szolgasors enyhe kártérítése.³⁸

Dellard megítélésében tehát a szegénységért és a nyomorért kizárólag a forradalom gyűlölt ellenségei, a királyok, jelen esetben a Habsburgok megtestesítette régi rend a felelős. Milyen ország az, ahol ügyes-bajos dolgai intézésében a disznópásztornak is latin nyelven kellene megszólalnia? A föld népének egyetlen perspektívája a hadsereg, csakhogy míg a franciáknál a tehetség, addig itt a születési előjogok dominálnak, ezért a pórnépből legjobb esetben is csak őrmester lehet. „A magyarok bátrak a harcmezőn, de restek az anyaföldjükön, ám ez elsődlegesen nem az ő hibájuk.”³⁹ Dellard mindezt a régi rend életképtelen gazdaságpolitikájával magyarázza, ami tulajdonképpen egybecseng a XVIII. századi francia diplomaták szintén személyes tapasztalatokon nyugvó feljegyzéseinek általános konklúziójával.⁴⁰ Ugyanakkor a forradalom propagandája is felbukkan ehelyütt, hiszen az elmaradottság és a restség végső oka szabadság hiányában és a királyok zsarnokságában keresendő.

A két szöveg nyilvánvalóvá teszi szerzőik nemzeti, illetve ideológiai és politikai hovatartozását is. Az egyértelműen domináns forradalmi-katonai patrióta hangvétel mellett azonban jelentős – és a mi szempontunkból is fontosnak tekintett – eltérések is megfigyelhetők. Noha mindkét katonatiszt nagy teret szentel a fogságba esés és az azt követő szenvedések leírásának (ezeket akár a szélsőséig túlozva torzítva, jöllehet a korabeli katonaelet önmagában sem volt az egészségmegőrzés garanciája), illetve a másik fél által tanúsított kegyetlen bánásmódnak, a témával – már pusztán írása jellege miatt is – korlátozott kitekintéssel foglalkozó Hautière megáll ezen a ponton, míg Dellard továbbmegy, és részletesen beszámol a fogolylét mindennapjairól, a helyi lakosokkal kialakított kapcsolatokról, valamint az országról is. Ez utóbbiak révén az elbeszélő hangja is higgadtabbá, beszámolója pedig kiegyenlítetté válik: az egyértelműen negatív élménynek tekinthető odaút mellett – immár semleges hangon – ír a déli végeken töltött időről, a visszatérés pedig alkalmat nyújt pozitív megjegyzésekre is. Jöllehet nem szabad túlbecsülnünk egy rövid utazásból született országkép értékét, az azért megállapítható, hogy Dellard világosan látja-látatja a magyar nép helyzetét, illetve a kialakult helyzethez vezető okokat. Ugyanakkor ne feledjük: a pályafutása döntő részét a Habsburgokkal vívott háborúkban töltő katonatiszt szinte értelemszerűen osztrákellenes, és minden alkalmat megragad az ellenség befeketítésére. Ennek „haszonélvezője” esetünkben a magyarság, melynek még hibái is kívülről, a bécsi kormánytól erednek.

³⁸ DELLARD 1882, 62. o.

³⁹ Uo., 63. o.

⁴⁰ Lásd pl. KECSKEMÉTI Károly: *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie, 1717-1809*, Paris-Budapest-Szeged, Institut Hongrois – Bibliothèque Nationale Széchényi, 2006, 58-63. o.

Kisfaludy Sándor franciaországi „érzékeny utazása”

A fentiekben bemutatott két francia nyelvű forrás több ponton gyökeres ellentétben áll Kisfaludy Sándornak a francia fogságról írt feljegyzéseivel; és ennek elsősorban nem a szerző eltérő nemzeti és társadalmi hovatartozása az oka. Az időbeli közelség, az események lefolyásának hasonlósága (haditettek, fogságba esés, több napig tartó út a kijelölt fogolykörletig, az ott tartózkodás, majd a visszaút) mellett a magyar költő írása indíttatásában, hangvételében és nem utolsósorban irodalmi értéke miatt is jelentős mértékben eltér a francia tisztek által készített kordokumentumoktól.

Az imént felsorolt szempontok mellett érdemes kitérni a szöveg ismertségére is. Míg Dellard és Hautière munkáit csak igen szűk körben ismerhették meg (Hautière manifestuma ráadásul kéziratban is maradt), és nem képezték komoly filológusi munka tárgyát, a már Kisfaludy által is egybeszerkesztett, de a szerző 1844-ben bekövetkezett halála előtt közre nem adott *Napló és Francia fogságom* napjainkig több kiadást is megért. Az 1997-ben – Kisfaludy más szépprózai munkái mellett – a művet betűhív, jegyzetelt kiadásban megjelentető Debreczeni Attila három korábbi kiadást említ meg: kettőt a XIX. század utolsó évtizedeiből, egyet pedig 1962-ből.⁴¹ Mivel ez utóbbi már az eredeti kézirat szövegének tiszteletben tartásával készült (jóllehet modernizált helyesírással), és időközben a Kisfaludy életművét kutatók is hangsúlyozni kezdték a *Napló* fontosságát, előzményeit, művészi és forrásértékét,⁴² kétségtől az eredeti állapothoz közeli formában ismert és elismert munkáról van szó. Ugyanakkor az alkotó belső fejlődésén kívüli (ám arra kétségtől ható) történeti kontextusba helyezése, illetve a fogság és a belőle születő forrás elemzése és értékelése mindaddig váratott magára.⁴³

Mindez korántsem jelenti azt, hogy Kisfaludy itáliai utazása vagy fogsága nem keltette fel a kutatók, illetve a költő életútjával egyéb szempontok alapján foglalkozók figyelmét. Így – Szana Tamás 1875-ből datált első próbálkozását követően⁴⁴ – a XX. század elején Császár Elemér több munkájában is említést tesz a francia fogságról és annak irodalmi vetületeiről, valamint megpróbálja feltárni Kisfaludy naplóírásának esetleges gyökereit;⁴⁵ a két háború közötti időszakban pedig

⁴¹ Vö. KISFALUDY Sándor, *Szépprózái művek*, s. a. r. DEBRECZENI Attila. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997 (a továbbiakban: DEBRECZENI), 234-235. o. Tanulmányunkhoz a Debreczeni Attila által sajtó alá rendezett „Napló és Frantzia Fogságom” in: *Debreczeni*, 40-118. o. (a továbbiakban: *Kisfaludy* (1997)) mellett az 1962-es kiadást használtuk fel. Vö. KISFALUDY Sándor, *Napló és Francia fogságom*, s. a. r. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Apáczai Csere János Gyakorló Általános Iskola, Budapest, Magyar Helikon, 1962, 199 o. (a továbbiakban: KISFALUDY 1962).

⁴² Így például 1961-ben megjelent Kisfaludy-monográfiájában a Napló főbb elemeit és tartalmát is bemutató Fenyő István önálló szépírói alkotásnak tekinti, illetve „a Kesergő Szezelem genezisének legfontosabb láncszeme”-ként definiálja. Vö. FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961 (a továbbiakban: FENYŐ 1961), 52-54. o.

⁴³ A Naplónak a Kisfaludy életén és életművén belül elfoglalt helyzetét és szerepét újszerű látásmódban mutatja be DEBRECZENI Attila, „Kisfaludy Sándor ’érzékeny’ évtizede”, in: DEBRECZENI, 211-225. o.

⁴⁴ Vö. SZANA Tamás, *A két Kisfaludy*. Budapest, Aigner, 1875, 16-18. o.

⁴⁵ Így például – a kutatásban elsőként – Mikes Kelemen *Törökországi levelei* is említésre kerülnek. Vö. CSÁSZÁR Elemér, *Kisfaludy Sándor*, Budapest, Franklin-társulat, 1910, 53-69. o. (A kissé dagályos stílusban, ám szembetűnő alaposággal megírt életrajz sajnálatos módon nem közöl konkrét referenciákat.) Ld. még CSÁSZÁR Elemér, „Kisfaludy Sándor és a francia irodalom”, in: *Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik évfordulójára*, Budapest, Athenaeum, 1908, 241-256. o.

Horváth János irányította ismét a figyelmet Kisfaludy fogságbéli olvasmány-élményeire, illetve a már Császár Elemér által is említett Mikes-referenciára.⁴⁶ 1961-ben megjelent – és a kutatás számára mindmáig irányadó – monográfiájában Fenyő István több oldalt szentelt az itáliai „utazás”, a fogság és a napló bemutatásának, illetve értékelésének, és ezzel kapcsolatban számos, máig helytálló megállapítást tett; ám ezek döntően a későbbi lírai művek keletkezéstörténetével, és nem magával a fogságélménnyel kapcsolatosak.⁴⁷ A kutatás eredményeit népszerű formában felhasználó Barabás Tibor több kiadást is megért regényes Kisfaludy-életrajzában szintén részletesen foglalkozik az 1796-os év eseményeivel, és ki is domborítja a fogság időszakát, ám – munkája jellegéből következően szinte természetes módon – adós marad a következtetésekkel.⁴⁸

Jóllehet esetünkben nem lehet cél a Himfy-dalok keletkezés-történetéhez mikrofilológiai elemzésekkel való hozzájárulás, a korabeli hadifogolynaplókkal való egybevetés segíthet Kisfaludy fogságélményének árnyaltabb értelmezésében, illetve a fogság révén – direkt vagy indirekt módon – keletkezett írások irodalmi és történeti kontextusának teljesebbé tételében.

Visszatekintve a tanulmány első részében bemutatott francia fogolynaplókra, az elemzés kiindulópontját a szerzők háborúban való részvétele, illetve az ezekhez vezető történelmi-politikai vagy személyes okok, ha úgy tetszik „motivációk” jelentik. Műveik hangvétele és tartalma alapján Dellard és Hautière esetében kétség sem férhet az indítatáshoz: két forradalmi patriótával, a nemrégiben született francia köztársaság lelkes híveivel van dolgunk, akik hazájuk védelmében, a forradalmi eszmék (így például a népfelség) felsőbbrendűségébe vetett hittel fogtak fegyvert, és meggyőződésük mellett fogságuk alatt is kitartottak.

A Bonaparte Napóleon 1796-1797-es itáliai hadjáratának kezdeti szakaszában, Milánó eleste után, mindössze 24 évesen francia fogságba került Kisfaludy korántsem patrióta érzelmektől fűtve vagy éppen valamilyen magasztos ideológia hatására került az olasz frontra. A korábbi kívánságának megfelelően 1793 óta Bécsben testőrként szolgáló magyar nemesifjút – több társával együtt – 1795 decemberében egy korábbi haditanácsi döntéssel szembeni „zendülés” miatt fűggelemsértésért büntetésül a testőregyenruhától való megfosztásra, illetve – hadnagyi rendfokozata megtartása mellett – helyőrségi ezredekhez történő

⁴⁶ HORVÁTH János, *Kisfaludy Sándor*, Budapest, Kókai, 1936, 5. és 14-17. o. Vö. még DEBRECZENI, 225. o. Az említett szerzőkön kívül – jóval csekélyebb értékkel és eredménnyel – mások is kísérletet tettek Kisfaludy élete ezen szakaszának feltárására. Így például az anyaggyűjtésnek saját bevallása szerint több évtizedet szentelő Darnay Kálmán, aki több munkájában is igyekezett regényes formában feldolgozni Kisfaludy Sándor életét – a több kiadás ellenére vajmi kevés sikerrel. Vö. DARNAY Kálmán, *Testőrszerelmek: regényes korrajz Kisfaludy Sándor életéből*, Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet, 1925, 295 o.; DARNAY Kálmán, *Elkészt csók: Kisfaludy Sándor ifjúságának és aggkorának szerelmei: regény*. Budapest, Pantheon, 1931, 302 o. Pekár Gyula szintén foglalkozott – szépirói szándékkal – Kisfaludy életével, ám az eredmény itt is igen kétséges. Vö. PEKÁR Gyula: *Himfy szerelmei*. Budapest, Interim, 1990, 29 o. (Egy eredetileg 1920-ban megjelent elbeszéléskötet egyik darabjának újrakiadása. Vö. PEKÁR Gyula: *Magyar költők szerelmei*. Budapest, Singer és Wolfner, 1920, 183 o.)

⁴⁷ FENYŐ 1961, 44-84. o.

⁴⁸ BARABÁS Tibor, *Napóleon foglya. Kisfaludy Sándor életregénye*. Budapest, Magvető, 1979², 43-176. o. (Első kiadás: 1968.) (Meglátásunk szerint a vonatkozó részeknél elsősorban Fenyő István már említett monográfiájára, a történelmi fejlemények bemutatásakor pedig Tarle Napóleon-életrajzára támaszkodik.)

áthelyezésre (gyakorlatilag várszolgálatra) ítélték. Szolgálati helyként Milánót, az 1713 óta osztrák fennhatóság alatt álló Lombardia fővárosát jelölték ki, és Kisfaludy 1796. március 6-án el is indult Bécsből a több hétig tartó útra.⁴⁹ Útjának élményeit diákkori barátjának, a Zala megyében hivatalt viselő Skublics Imrének címzett fiktív levelek formájában készített naplóban kívánta megörökíteni.⁵⁰

Ugyanezen a napon adta át az addigra már óriási hadszervezési tapasztalattal rendelkező Lazare Carnot „Az itáliai hadsereg vezénylő tábornokának szóló utasítást” (*Instruction pour le général en chef de l'armée d'Italie*) a Direktórium által néhány nappal korábban (március 2-án) hivatalosan is az itáliai francia haderő fővezérének kinevezett Bonaparte Napóleonnak. Egy hónappal később a francia sereg már olasz földre is lépett, május elején pedig már Lombardia meghódítása volt a cél.⁵¹

Naplójának tanúsága szerint Kisfaludy Cremonában értesült az osztrák vereségek hírérlől, majd Lodinál látta is a visszavonuló sereget; így Milánóba érkeztek már tudatában volt annak, hogy unalmas várszolgálat helyett egy háború cselekvő részese lehet, várhatóan ostromlott félként.⁵²

A Milánóba május 14-én érkező, és a vár tényleges ostromát június 20-án megkezdő franciákkal szemben a – Kisfaludy naplója alapján – jórészt invalidusokból álló, a vérhas (Kisfaludy szavaival: „ragadályos hasmenés”)⁵³ által is megtizedelt helyőrség csak pár napig tarthatta magát, így 1796. június 29-én már a vár feladására is sor került. Ez az esemény zárja Kisfaludy útinaplóját, és vezeti fel a francia fogságban töltött hónapok leírását.⁵⁴

A korabeli hadiszokások szerint a milánói vár feladása egyúttal azt is jelentette, hogy a helyőrség gyakorlatilag a győztes félre bízta sorsát. Ez akár a hazatérés lehetőségét is magában hordozta, miként azt a fogsága naplóját 1796. július 3-én Lodiból kelt bejegyzéssel indító Kisfaludy ki is mondta:

⁴⁹ Vö. BÁRÓCZI Sándor, *Feljegyzései a Magyar Nemese Testőrség életéből, 1760-1800-ig*, Budapest, M. Kir. Hadilevéltár, 1936, 79. o.; DEBRECZENI, 212-213. o. Az ekkor az ezredparancsnoki tisztet betöltő báró Splényi Mihály másodkapitány akaratával való szembeszegülés miatti büntetést és következményeit (vagyis az 1793-ban a testőrködéssel megkezdett katonáskodás első, öt éves szakaszának végéig kiszabott csapatszolgálatot, illetve a fogságot) Kisfaludy Sándor több művében is megemlíttette; így például a betűhív módon szintén Debreczeni Attila által közölt *Kisfaludy Sándor' életéből* című írásban, illetve az ugyanezen forráskiadványban publikált *Autobiographiai jegyzetekben*. Vö. *Kisfaludy Sándor' életéből*, in 193-194. o. és 197. o.; KISFALUDY Sándor, „Autobiographiai jegyzetek”, in DEBRECZENI, 199-204. o. Mindkét írás jóval a tanulmányunkban említett eseményeket követően, az 1830-as évek elején keletkezett. Vö. DEBRECZENI, 257-258. o.

⁵⁰ Debreczeni Attila meglátása szerint nem eredeti, valós leveleket tartalmaz a napló, hanem egyidejű jegyzetek utólagos, vélhetően a szerző 1796-1797 telén történt klagenfurti tartózkodása alatt véghezvitt kidolgozását. Vö. DEBRECZENI, 235. o.

⁵¹ Az itáliai hadjárat előkészületeivel, eseményeivel és új szempontokat is felvonultató értékelésével kapcsolatban ld. Denis RICHEL, „Campagne d'Italie”, in François FURET – Mona OZOUF, *Dictionnaire critique de la Révolution française, Événements*, Paris, Flammarion, 1992, 25-47. o.

⁵² KISFALUDY 1962, 66-88. o.

⁵³ Vö. *Kisfaludy Sándor' életéből*, in DEBRECZENI, 197. o.

⁵⁴ KISFALUDY 1962, 88. o.

Már negyednapja, hogy itten várjuk sorsunknak elrendelését. Bonaparte francia főhadivezértől függ, vagy Franciaországba menni experiálni [tapasztalni] vagy hazaeresztetni parolánkra [szabadon bocsájtás tisztí becsületszóra].⁵⁵

A naplóbejegyzés azzal zárul, hogy Bonaparte végül is a franciaországi hadifogság mellett döntött. Ez a döntés immár végérvényesé tette az útinapló átalakítását a fogság, vagyis a testi és lelki szenvedések leírását tartalmazó művé.⁵⁶

Miként valósul meg a szenvedések írásba foglalása? A korábban ismertetett séma szerint ennek három részre kell oszlania. Az elsőt a fogságba esés helyétől a fogolykörletig vezető út, a második a fogolykörletben történő tartózkodás, a harmadikat pedig a visszaút, a „szabadulás” alkotja.

A Kisfaludy által megvalósított tagolás szerint terjedelmében a Milánóig vezető út, illetve az ott tartózkodás leírásánál csak néhány lappal kevesebb „Frantzia fogság” első oldalai kimerítő részletességgel mutatják be a lombardiai Loditól a provence-i Draguignanig tartó menetelés minden fizikai és lelki állomását. A közkatonáktól már Lodiban különválasztott fiatal, nem harc közben, hanem megadás révén az ellenség kezére került – és addig sem a magáénak vallott célokért küzdő – magyar tiszt részletesen dokumentálja az út minden szakaszát, és olyan elemekről ad számot (tájak szépsége, az út során szerzett személyes benyomások, a megtapasztalt érzelmek), melyeket francia kortársai még csak meg sem említenek. Mindebből következően Kisfaludy szövege sokkal inkább rokonítható a hagyományos értelemben vett útleírásokkal, mint a két francia szerzőé. Ebben a vitathatatlanul magasabb műveltség, a nyelvismeret és a már korábban is meglévő szépírói indíttatás mellett konkrét, mondhatni „földhözragadt” szempontok is szerepet játszanak. Először is: mind Milánó eleste, mind az út, mind a fogság a tavasz végi és nyári hónapokra esett, olyan mediterrán tájakon, ahol a téli öltözet hiánya nem feltétlenül vont maga után az egészségre nézve káros következményeket, és a milánói várból kiszabadulva a járványveszély is jóval mérsékeltebb volt. Nem hagyhatunk ugyanakkor figyelmen kívül egy másik – a fogolynaplóban talán érzékeltebben tükröződő – szempontot sem: Dellard és Hautière példájával szemben Kisfaludy Sándor számára a francia fogság nem feltétlenül jelentette egyfajta pokoljárás kezdetét, az addigi élet gyökeres rosszabbra fordulását. Amennyiben a témához és jelzett periódushoz kapcsolódó írásait (vagyis a *Naplót*, a *Francia fogságomat*, a *Kisfaludy Sándor életéből*-t és az *Autobiographiai jegyzeteket*) egymás mellé tesszük, belőlük – a hangvétel és leírt tények alapján is – az tűnik ki, hogy a költő életében az igazi törést nem Milánó eleste, hanem a testőrségtől, s így Bécsből történt száműzése jelentette. Útja – és ezzel fogsága is – igazából 1796. március 6-án kezdődött, és ebben a francia seregek – Kisfaludy által többször is az osztrák hadvezetés hibáinak tulajdonított – győzelmei szinte csak „sajnálatos körülményként” vannak jelen.⁵⁷

⁵⁵ Uo., 91. o.

⁵⁶ Ezt a tagolást maga Kisfaludy alkotta meg, vélhetően már klagenfurti tartózkodása idején. Így a kéziratban élesen elkülönül egymástól a Milánóig tartó út leírása, a milánói tartózkodás, illetve a fogság és a visszaút. Vö. DEBRECZENI, 234-235. o.

⁵⁷ KISFALUDY 1962, 91-93. o. Vö. FENYŐ 1961, 63-66. o.

Mindebből fakadóan a bejegyzések alapján pontosan rekonstruálható az útirány, miközben a szerző folyamatosan tudósít bennünket a lelkében zajló átalakulásról, nem feledkezve meg a mediterrán tájak iránti csodálatról sem. A külső és belső eseményeket, változásokat egyaránt rögzítő napló tudatos vállalkozás, Fenyő István szóhasználatával az „érzelmi válság elmélyülésének” dokumentálása, amit Debreczeni Attila terminológiahasználata alapján az „érzékenységi kiteljesedéséhez”, a „világgal való szembesüléshez” vezető útként is definiálhatnánk.⁵⁸

Mindez nem jelenti azt, hogy a fogolykörletig vezető út fizikai körülményei, esetleges szenvedései, a csaknem egy hónapig tartó menetelés negatívumai hiányoznának – arról van szó, hogy ezek leírása kiegészül más elemekkel is.

Kisfaludyék gyalogosan vágtak neki a Lodit a provençai Draguignantól elválasztó több száz kilométeres útnak, amely – a Nizzában töltött három napot is beleértve – csaknem négy hétig tartott.⁵⁹ Útjuk állomásaiként a lombardiai Sant Angelo és Pávia, a piemonti Voghera, Tortona, Alessandria („Alexandria”), Feliciano, Asti, Canale, Brà, Fossano, Cuneo, Limone, Tenda,⁶⁰ Fontana,⁶¹ Sospello,⁶² Scarena,⁶³ az akkor Franciaországhoz tartozó Nizza,⁶⁴ Antibes, Cannes, Fréjus, Le Muys és végül Draguignan kerül megemlítésre.

Az egyes helyeken kelt – és információtartalmuk és mondanivalójuk szempontjából is jól elkülönülő – naplóbejegyzések döntően három elemből állnak. Elsőként mindig a fizikai, ha úgy tetszik, földrajzi körülmények szerepelnek; vagyis az adott város vagy falu elhelyezkedése, jellege. A települések meghatározásakor, leírásakor szembetűnő Kisfaludy szóhasználatában az analógiakeresés, vagyis az az eljárás, amikor a külföldön tapasztaltakat magyar párhuzam vagy terminológia segítségével igyekszik leírni. Így lesz például Kisfaludy tolla alatt a lombardiai Sant Angelo vagy a piemonti Feliciano *mezővárossá*,⁶⁵ miközben ez a tipikusan magyar településfajta nyilvánvalóan nem feleltethető meg egyértelműen ezen kisvárosok kategóriájának. Olyan magyarázó szándékot érhetünk itt tetten, amely akár annak a lehetőségét is felvillantja, hogy a *Naplót* Kisfaludy eredetileg a magyar olvasóközönségnek, tehát publikálásra szánta.

Második elemként említhető a táj (út) leírása. Az egyén testi-lelki szenvedéseit vagy éppen fejlődését, az út fizikai körülményeit tágabb környezetbe helyező

⁵⁸ Vö. Uo., 63-66. o.; DEBRECZENI, 216-222. o.

⁵⁹ A Lodiból datált naplójegyzés 1796. július 3-ról kelt; Draguignanba 1796. július 29-én érkezett meg a költő. Kisfaludy 1962, 91., illetve 123.

⁶⁰ Ma: Tende, Franciaország. Kisfaludy útján ez volt az első, az akkori Franciaországhoz tartozó helység.

⁶¹ Ma: Fontan, Franciaország.

⁶² Ma: Sospel, Franciaország.

⁶³ Ma: L'Escarène, Franciaország.

⁶⁴ Nizza (*Nice*) városa, illetve az ún. nizzai grófság (*comté de Nice*) területe 1792 előtt savoyai, 1792-1814 között francia, 1814-1860 között pedig piemonti fennhatóság alatt állt; 1860-ban a III. Napóleon francia császár és Cavour piemonti miniszterelnök közötti megállapodás, illetve népszavazás eredményeként végérvényesen Franciaország része lett.

⁶⁵ Vö. KISFALUDY 1962, 93. és 98. o. Ezt a még gyakran a XIX. században is tettenérhető eljárást Tzvetan Todorov anakronisztikusnak, „anti-humanistának” tartja, hiszen ezáltal idegen fogalmakat ültetnek be egy adott civilizációba, megakadályozva ezzel azt, hogy az olvasó előítélet mentesen, kizárólag az empirikus bemutatáson keresztül ismerje meg azt. Vö. Tzvetan TODOROV, *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine*, Paris, 1989, passim.

tájébrázolás, tulajdonképpen maga a tájélmény is a XVIII. század második felének „modern” jelensége. E motívum újszerű, mondhatni úttörő jellegét már Fenyő István is kiemelte, hangsúlyozva, hogy Kisfaludy Bécsből való elindulását követően tulajdonképpen Európa legszebb részén utazott keresztül, olyan tájakon, melyek már a XVII. század végétől bekerültek az angol kezdeményezésre divatossá vált kontinentális körutazás, a *Grand Tour* útvonalába.⁶⁶ Ez a tény azonban önmagában nem magyarázza meg a tájébrázolás előtérbe kerülését; helyénvalónak tűnik az kiegészítés, hogy a vitathatatlanul új – elsősorban lelki jellegű – élményeket kereső Kisfaludy egyrészt saját indíttatásból, másrészt – és talán ez a döntő – már bécsi olvasmányainak hatására esztétizálóbb megfigyelői és írói attitűdöt vett fel. Ezt jelzi, hogy a tájjal kapcsolatos pozitív vagy negatív megjegyzések Bécsből való elindulásától kezdve jelen vannak a *Naplóban*, a *Frantzia Fogságomban* pedig szinte hemzsegek a természeti környezettel kapcsolatos – általában pozitív, gyakran csodálatot kifejező – jelzők. A magasztos, a *sublime* nem csupán a mozdulatlanságot sugalló, esetleg színekkel teli táj esetében jelenik meg; Kisfaludy olyan helyzetekben, olyan környezetre is alkalmazza, mely sokáig és döntően a félelem, az elfordulással járó rettegés, az *horreur* kiváltója volt.⁶⁷ Erre példaként idézhetjük a költő által a tende-i hágót körülvevő meredek sziklafalak leírását. Vadregényes, szinte félelmet keltő táj ez, a „rendetlen, vad természet” nyomait viseli magán. A magyar fogoly azonban nem szegezi tekintetét a földre, hanem felemeli azt, s szinte élvezettel mutatja be az elemek pusztító hatása következtében létrejött „szilaj” tájat.⁶⁸

Az útleírás szakaszainak harmadik kiegészítő eleme az utazó hangulatának, lelki változásainak, gondolatainak, merengésének bemutatása. Ez az elem is jelen van kezdetől fogva, ám a Draguignanhoz való közeledéssel egyre hangsúlyosabbá válik, és egyre nagyobb teret kap. A „lelki tényező” előtérbe kerülésének külső és belső okait, illetve jellegzetességeit Fenyő István és Debreczeni Attila máig érvényes módon feltárta és meghatározta;⁶⁹ megállapításaik ismétlése helyett egy

⁶⁶ Vö. FENYŐ 1961, 54-63. o.

⁶⁷ A *sublime* jelenlétéről és szerepéről az útleírásban ld. pl. KOVÁCS Katalin: „La manifestation de la notion de sublime dans les récits de voyage français et hongrois”, in: *Mille ans de contacts II*, textes réunis par Z. Tringli et F. Tóth (actes du colloque organisé à Sávár les 31 mai – 1er juin 2002). Szombathely, Département de Français de l'Ecole Supérieure Dániel Berzsenyi, 2004, 183-194. o.

⁶⁸ KISFALUDY 1962, 105-112. o. Fenyő István a Colle di Tende-n való átkelés leírását tekinti Kisfaludy természetélménye betetőzésének, és későbbi életművet is meghatározó elemnek. Vö. FENYŐ 1961, 63-66. o. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy olyan, szinte toposz értékkel bíró elemek, mint a tenger látványa, a tengeri vihar leírása vagy az békét sugárzó olajfákkal teli hegyoldalak ábrázolása a szöveg későbbi helyein fordulnak elő.

⁶⁹ FENYŐ 1961, 52-54. o.; DEBRECZENI, 211-224. o. Fried István egy – Debreczeni Attila által is hivatkozott – tanulmányában szintén a kor kontextusába helyezi a Himfy szerelmeit, ám – miközben a nyelvű eszközök fejlődését helyezi középpontba – nem vizsgálja sem a mű keletkezéstörténetét, sem Kisfaludy útleírását, illetve naplóját. FRIED István, „'Nem lelődnék neveik...' (Kisfaludy Sándor és a nyelv elégtelensége)”, in: SZABÓ B. István (szerk.), *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*, Budapest, 1994, 93-114. o. Vö. DEBRECZENI, 225. o. [Ugyanakkor – Kármán József írói munkásságának egy aspektusát értékelve – szintén Fried István foglalta össze az érzékenység 18. század végi irodalmi jegeit. Vö. FRIED István, „Élet és irodalom a Fanni hagyományaiban”, in KOVÁCS Anna (szerk.), *Hagyomány és ismeretközlés*, Salgótarján, 1988, 73-79. o.]

olyan tényezőre kívánjuk felhívni a figyelmet, amely – főként a francia foglyok szövegeivel és motivációival összevetve – egyértelmű orientációt ad Kisfaludy naplójának. Miközben a Magyarországra került francia tisztek meglátásait mindvégig meghatározta a politikum – és az ebből fakadó keserűség, hiszen „rosszabb helyre” kerültek –, a tájleírás és a lelki folyamatok mindezt lényegtelené degradálják Kisfaludynál, és legkínzóbb gondolatai sem hagyják el az „édes bű” fogalmi körét.⁷⁰

Egy fogságnaplónál mindig kiemelt szerepet kap a fogolykörlet, vagyis a fogság helyétől szolgáló város, erőd vagy tábor leírása. A draguignani tartózkodásról a napló részletesen beszámol, ám a várossal kapcsolatos megjegyzések mindenképpen kiegészítésre szorulnak, ha fel akarjuk idézni, hol is töltötte fogsága jelentékeny – és a költői életmű szempontjából mindenképpen meghatározó – részét Kisfaludy Sándor.

A költő által július 29-i megérkezésekor „szép kis városként”⁷¹ jellemzett Draguignan ekkor éppen története „átmeneti” korszakát élte. A francia forradalom előtt, az *ancien régime* idejében már betöltött bizonyos politikai és közigazgatási szerepkört (így például alap- és magasabb fokú iskolája is volt), ám mindez nem járt semmilyen regionális kisugárzással. Fontossága azután nőtt meg, hogy 1797-ben (tehát éppen a Kisfaludy fogságát követő évben) a Direktórium kormánya – Bonaparte Napóleon nyomására – a tengerparton, tehát katonai szempontból veszélyeztetett helyen található Toulon helyett Var *département* székhelyévé tette meg; ezt a funkcióját 1974-ig meg is őrizte. A megyeszékhellyé válással is csak a franciaországi városi hierarchia harmadik szintjére (*ville intermédiaire*) emelkedő Draguignan a foglyok érkezésekor valóban az volt, aminek a költő leírta: szerepkör és fontosság nélküli, stagnáló népességű, az ipari és szolgáltató tevékenységet nélkülöző kisváros.⁷² Ezzel némileg ellentétben állónak tűnik az tény, hogy rendelkezett bizonyos színvonalú szellemi élettel: helyi kezdeményezésre 1794-ben alapították meg a városi múzeumot, amely egyúttal könyvtárként is szolgált.⁷³ Jóllehet a korabeli városi könyvtárakat és múzeumokat korántsem szabad egyértelműen a mai közművelődési intézmények funkcióival felruházni (már csak viszonylag zárt „ügyfélkörük” miatt sem),⁷⁴ meglétük egyértelműen bizonyítja

⁷⁰ Így például a draguignani tartózkodás alatt kelt bejegyzések közül mindössze egyben találunk rövid utalást politikai jellegű okokra visszavezethető keserűsége: „Azt vevém észre, hogy itt az ezen revolucion idejében nevelkedett fiatalság leggarázdább republikánus, úgyhogy minket, hadifoglyokat, tudván, hogy fejedelmünk van, rab- és szolga teremtéseknek hívnak kevésységekben – fáj ez a magyarnak!” KISFALUDY 1962, 125. o.

⁷¹ Uo., 123. o.

⁷² A város lélekszámát az 1790-es években 5000-6000 fő közötti nagyságúra becsülhetjük. A XIX. század elején 6300 lakossal rendelkezett az akkor már megyeszékhely Draguignan. (Ez a szám 1911-ben is csak 10000, ma mintegy 37000.) A Draguignan által a XVIII-XX. században Provence-ban betöltött szerepről lásd Yves RINAUDO, „Villes intermédiaires et modernité: l'exemple de Draguignan”, *Cahiers de la Méditerranée*, 50 (juin 1995), 125-134. o.

⁷³ RINAUDO, i. m.

⁷⁴ Vö. pl. Noë RICHTER, *La lecture et ses institutions*, tome 1 : *La lecture populaire 1700-1918*, Le Mans, Plein Chant (Bassac), 1987, passim.

egyfajta helyi értelmiségi elit létezését és kulturális igényeit. Megalapozottan vélekedhetünk tehát úgy, hogy a *Frantzia Fogságom* 1796. augusztus 4-ről kelt bejegyzésének egy része is ezt az állítást bizonyítja: „Vannak francia könyveim olvasni, melyeket imitt-amott kölcsönöznek [...]; van egynéhány szép férjfiúi és asszonyi lélek, kellemesen társalkodni...”⁷⁵ Ki kell ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy ez a kör még nem feleltethető meg a későbbi tudományos és művészeti elitnek; sokkal inkább a Franciaországban a XVIII. század végén, a forradalmat követő időszakban kialakuló, és a XIX. század folyamán a vidéki városok életét meghatározó előkelő (de már nem a nemesi származás alapján definiálódó) réteg, a notabilitások (*notables*) meghatározása illik rá. Értelmszerűen ez a társadalmi csoport igényeiben és vagyoni helyzetében közel állt a Kisfaludy családi környezetét alkotó vidéki középnemességhez, s így remek kapcsolódási pontot jelentett a nyilvánvalóan társas érintkezésre (is) vágyó magyar nemesnek.⁷⁶

Amennyiben a fogságnapló második jellegzetes elemét, a fizikai szenvedéseket vesszük figyelembe, következtetéseink szinte teljes mértékben ellentétesek a francia tisztek által írtakkal kapcsolatos megállapításokkal. Noha Kisfaludy – bár nem túl bőbeszédűen – beszél a fogsággal kapcsolatos fizikai és egészségi problémákról, ezek felelősségét nem kívánja a fogvatartókra hárítani. Saját magát illetően csak gyomrának gyengeségére panaszkodik (ami nyilvánvalóan a Milánó ostroma közben tomboló járvány utóhatása), amikor pedig fogolytársának betegsége kerül említésre, itt a költő kiemeli, hogy a francia orvosok nagyobb hozzáértéssel végzik munkájukat, mint osztrák kollégáik.⁷⁷

A fizikai szenvedés, a fogolyélettel járó korlátozások vélhetően azért sem jelennek meg erőteljesebben a napló szövegében, mert maga a fogság sem volt hasonlítható ahhoz, amit a francia tisztek voltak kénytelenek elszenvedni Magyarországon vagy a Habsburg-monarchia más területein. Maga a korlátozás is inkább csak implicit módon, a felsőbbbség rendelkezéseire való hivatkozás szintjén van jelen.⁷⁸ Noha a tiszti rangban szolgálók Magyarországon is nagyobb mozgásszabadsággal rendelkeztek, mint közrendű fegyvertársaik, úgy tűnik, hogy Kisfaludyék számára semmilyen társasági vagy politikai jellegű restriktíót nem érvényesítettek: szabadon érintkezhettek a helyi lakossággal, részt vehettek a helyi politikai rendezvényeken, és szabadon hódolhattak művészi hajlamaiknak. Helyzetükről már az is sokat elárul, hogy a jelentős helyőrségnek vagy büntetésvégrehajtási központnak semmiképp sem nevezhető Draguignan-ban⁷⁹ helyi polgároknál szállásolták el őket, és étkezésüket is a lakosok biztosították:

⁷⁵ KISFALUDY 1962, 123. o.

⁷⁶ A központi hatalom és a helyi lakosság közti közvetítő szerepét betöltő notable kialakulásáról, illetve a XVIII. század végén Provence-ben játszott szerepéről ld. André-Jean TUDÉSQ, „Le concept de notable et les différentes dimensions de l'étude de notable”, *Cahiers de la Méditerranée*, 46-47 (juin-décembre 1993), 1-12. o.; Yves RINAUDO, „Notables, culture et association en Provence”, Uo., 97-110. o.

⁷⁷ Kisfaludy 1962, 132.

⁷⁸ „Végére megérkeztem ide, ahol további rendelkezésekig maradni fogok.” KISFALUDY 1962 122.

⁷⁹ A korabeli börtönhelyzetről, illetve a mai értelemben vett büntetésvégrehajtási intézményrendszer kezdeteiről Franciaországban ld. Jacques-Guy PETIT, *Ces peines obscures. La prison pénale en France (1780-1875)*, Paris, Fayard, 1990.

Kvartélyom jó és a gazdám citoyen Valentin az ő feleségével egy becsületes öreg pár. [...] Van hegedűm andalogni, álmodozni; van jó kvartélyom, kényem szerint egyedül lenni.⁸⁰

Jóllehet a város környékét értelemszerűen nem hagyhatták el, a helyi lakosok által szimpátiával fogadott olasz, magyar és belga tisztek szabadon mozoghattak Draguignanban és a városhoz tartozó szőlőkben, mezőkön.⁸¹

A fizikai jellegű kínok vagy kényszerek ilyenén hiánya szinte értelemszerűen a lelki aspektus előtérbe helyeződésével jár. Miközben a magyarországi foglyok esetében a legnagyobb pszichés problémát a hazától való elzártság, a *citoyen* léttől való megfosztottság vagy éppen a fogolytársak halála, illetve betegségei feletti bánkódás (tehát „kézzelfogható” jelenségekre visszavezethető állapot) jelentette, Kisfaludynál sajátos inverziót tapasztalunk. Úgy tűnik, nála a fogolylet egyértelműen lelki és szellemi élmény. Nem feltétlenül a hazától, a szeretett személyektől való elzártság válik élménnyé, hanem az a kényszer, amellyel szembenéz: a magány.

A Petrarcától Rousseau-ig, illetve a XVIII. század második felének érzelmes regényeiig terjedő olvasmányok által is táplált újszerű, mindenképpen az érzékenység felé mutató magányélmény szintén „modern” jelleget kölcsönöz a költő naplójának. A magány pozitív (alkotó, frissítő) és negatív (magára hagyott) értelmezése egyaránt jelen van a naplóban, néhol ugyanazon naphoz tartozó bejegyzésen belül is, sokszor pedig egymást követő napokon. Elmondható ugyanakkor, hogy a mérleg egyértelműen a magány pozitív jellege felé billen; ez van jelen az augusztus 14-i, valójában az egész draguignani tartózkodás jellemzésére szolgáló bejegyzésben is:

Reggel alkalmatosságom szerint felkelek, és az olvasásban, hegedülésben, gondolkodásban, s így a legszebb társaságban, a műsáknak és a barátságban néma társaságban, délig úgy telik el időm, hogy valóban nem tudom itten, mi az unalom. – A dél legsoványabb óráim, de amely szerencsémre csak oly kurta, hogy csak jön, és – már odavan. Délután vagy egyedül vagyok magános szobámban, mint reggel, vagy öszeállván egynéhány idevaló fiatal francia polgárral, akik muzsikát tudnak, kvartetteket játszunk, vagy pedig a francia nyelv gyakorlásának kedvéért valamely ismeretes házba megyek fecsegni. [...] S így múlik egy napom a másik után; és szerencsémre úgy el tudom foglalni lelkemet, hogy az időnek lassúsága ellen éppen nem panaszkodhatom; sőt ha rajzolatját kellene adnom, hát szárnyakkal kellene azt festenem.⁸²

Nyilvánvaló, hogy a magány pozitívumként való értelmezéséhez elkerülhetetlenül hozzájárult az a – már említett – tény, hogy Kisfaludyt a városon belüli mozgásában és a helybéliekkel való érintkezésben, eszmecserében nem korlátozták; ezzel a magány nem is annyira kényszerként, hanem inkább választásként, mondhatni „önként vállalt állapotként” jelenik meg. Erre utal a társasági élet lehetőségeinek kihangsúlyozása is. A szállásadó *citoyen* Valentin mellett a költő kiemeli a Párizsból

⁸⁰ KISFALUDY 1962, 123. o.

⁸¹ Uo., 123. és 127. o.

⁸² Uo., 127. o.

menekült Caroline d'Esclapon („Karolina barátném”) személyét,⁸³ illetve a vele folytatott eszmecsere (mai szóval: lelkezés) szerepét is, jelezve, hogy itt is *választásról* van szó:

Vagyon itt, éspedig éppen szomszédságomban egy bizonyos *Carolina d'Esclapon* párizsi leány, aki hazájának zűrzavarjában ennek előtte két esztendővel egy idevaló atyafiához vevé menedékhelyét. Ez egy valóságos széplélek; amellet, hogy külseje is kellemes, okos, olvasott, tanult és világot isméro személy ez; deakul nemcsak jól beszél, hanem különös, indulatos barátnéja és tisztelője a római nagy lelkeknek, kik közül Virgil az ő kedveltje. Itt mindennap egy-két órát töltök.⁸⁴

A fogolylét megszakadása, illetve a visszaút szintén fontos szerepet tölt be a naplókban. Dellard esetében már láhattuk, hogy ilyenkor milyen erőteljesen átalakul az utazó látása és elbeszélőmódja az odaúthoz viszonyítva. Fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, hogy a fogságbaesés, illetve a szabadulás – a szökéseket kivéve – minden esetben külső tényező (vereség, fegyverszünet, illetve békekötés vagy amnesztia eredménye); ezért ezt a fogoly mintegy „elszenvedi”.

Kisfaludy fogsága viszonylag rövid idő (hat hét) után véget ér, ám a visszatérés előkészítése és körülményei korántsem mindennapiak; ezért a napló is bőséges teret szentel mindkét tényezőnek.

A szöveg tanúsága szerint a foglyoknak szeptember elején azzal kellett szembenézniük, hogy franciaországi kálváriájuk tovább folytatódik, mégpedig az ország belseje (délnyugati része) irányában történő továbbvándorlással. Ennek híre láthatóan komolyan érintette a költőt, hiszen a szeptember 9-ről és 11-ről datált bejegyzések teljes egészében erről szólnak.

Szeptember 9-én csalódott hangú beszámoló jelzi, hogy a költő számára kellemetlen véget ér a draguignani tartózkodás:

A remény, ez a kicsapni való szajha, rútul megcsala megint: azt gondolám, hogy a szüretre bizonyosan látni foglak benneteket, Kedvesim; már-már öleltelek benneteket képzelődésemben, s íme, most nemhogy közelíthetek hozzátok, hanem itt a kegyetlen rendelés, hogy innen Franciaország túlsó szélére kell mennünk, ahol közelebb leszünk Spanyolországhoz, mintsem Franciaország közepéhez. S pedig már holnap! – s pedig szinte kétszáz mérföldet üres erszénnyel!⁸⁵

A katonai szempontból kétségkívül logikusnak tűnő döntést (már láhattuk, hogy a hadifoglyok tartózkodási helyeül mindig igyekeztek a frontvonaltól nagy távolságra fekvő településeket kijelölni) azonban hamarosan visszavonták, így – noha a transzport már elindult délnyugati irányban – a foglyok átmenetileg visszatértek Draguignanba. A napló szeptember 11-ről kelt bejegyzése tudósít arról, hogy a Draguignantól 13 kilométerrel délkeletre fekvő kisvárosban, Lorgues-ban (tehát röviddel indulás után) érte utol őket a jó hír: a korabeli háborús etikának megfelelően „becsületszóra” hazaengedik a foglyokat. E becsületszó valós tartalma tiltás volt: az érintettek számára tilos volt ugyanazon a fronton újból harcba szállni,

⁸³ Julie Caroline d'Esclapon (1775-1805) személyéről és szerepéről ld. KISFALUDY 1962, 127-129 és 147-148. o.; DEBRECZENI 247. o.; FENYŐ 1961, 67-77. o.

⁸⁴ KISFALUDY 1962, 127. o.

⁸⁵ Uo., 143. o.

illetve az újabb frontszolgálatig bizonyos várakozási időnek el kellett telnie. Ilyen tényezők eredménye Kisfaludy szabadulása, amely viszont nem teszi számára lehetővé a végleges hazatérést. A testőrlázadás miatt rá kiszabott büntetés, a csapatszolgálat ugyanis a francia fogság végével ismét életbe lép, és Ausztriába történő visszatértét követően nem sokkal Kisfaludyt át is vezénylik a németországi frontra.⁸⁶ Így a kör bezárul; a szerző sorsa nem változik, és a francia fogság a hosszú büntetés egyik – igaz, nagyon fontos – epizódjává válik.

1796. szeptember 11. a „boldog lemondás” napja Kisfaludy számára: már készült a számára a fogság kezdete óta „lelki vezetőnek” tekintett Petrarca egykori lakóhelyének, a jelek szerint az ország belsejébe tartó úton található, szintén provençe-i Vaucluse (a mai Fontaine-de-Vaucluse) látványára, amikor kiderült, hogy a francia kormány a szabadon bocsátás mellett döntött:

Már örültem, mondom, hogy ezen szép, ezen jeles helyet meglátom; de nézzed, miként játszik az emberrel a sors: – az hadi miniszternek Párizsból már ideérkezett rendelkezése, hogy becsületnek parolájára hazabocsáttassunk. – Ebből származott örömet neked könnyebb képzelned, mintsem nekem leírhatnom. Hoppot kiáltottam, és csak azon bosszongodtam, hogy egyszerre Besenyőbe Imrém nyakába nem ugorhatok. – Már tehát nem Hispánia, hanem Pannónia felé indulunk innen. Ez az egész csinos városocská kereng velem örömben. Adieu o Vaucluse! jobb szeretem én Imrémet látni, mint Petrarca várát.⁸⁷

A szeptember 16-ról kelt bejegyzésből tudjuk meg, hogy a hazaindulás végső időpontja másnap, azaz szeptember XVII. A „boldog lemondás” hangjába itt némi bú is vegyül, melyet a szerző a megszokás hatalmával magyaráz, jóllehet átsejlik rajta annak tudata, hogy „érzékeny évtizedének”, költői fejlődésének jelentős állomását hagyja maga mögött:

... Komolyan füstölvén pipából az olajnak bágyadt világánál itt ülök most magányosan azon szobámban, melynek négy falai között töltém hadifogságomnak nagyobb részét, és ahol holnap hajnalkor már nem leszek; – itt, ahol gondolkoztam mindenről, ahol annyit éreztem [...]. Amit az ember megszokik, kedvessé lészen az ember szívének; ne csudáld tehát, hogy noha hazámba megyen innen az utam, mégis érzékenyen válok meg innen.⁸⁸

A visszatérés útvonala a tengerig megegyezett az odaúttal; ám Saint-Raphaël-nél (a szövegben: *Saint-Rafféau*) a szabadult foglyok hajóra szálltak, és így utaztak először Nizzáig, majd – hogy elkerüljék az Alpokban az utasokra leselkedő útonállókat – egészen az olasz partokig. (A visszaúton értelemszerűen nem kaptak fegyveres kíséretet.) A szükség miatt választott megoldás végül egészen veszélyesnek és időrablónak bizonyult. Már a Nizzából történő továbbindulást is késleltette a rossz

⁸⁶ 1796-ban a Bonaparte Napóleon által vezetett itáliai sereg mellett Moreau és Jourdan tábornok irányítása alatt egy másik francia hadsereg Németországon át intézett támadást Ausztria ellen, kétfrontos harcra kényszerítve ezzel a Habsburg-monarchiát. A váltakozó sikerrel vívott küzdelemnek itt is az 1797 áprilisában aláírt fegyverszüneti megállapodás vetett véget.

⁸⁷ KISFALUDY 1962, 146. o.

⁸⁸ Uo., 148. o.

időjárás (több mint egy hetet töltöttek itt), az olasz partok mentén pedig viharba kerültek (Kisfaludy tengeribeteg is lett), és végül Savonában kötöttek ki.

A tengeri utazás irodalomtörténeti szempontból is kellemetlen meglepetéssel szolgált: *A' Kesergő* és *A' Boldog Szerelem* 1807-es kiadásának előszavában is bevallottan Draguignanban keletkezett Himfy-költemények⁸⁹ első változatának egy részét Kisfaludy egy óvatlan pillanatban a tengerbe ejtette, s így az elveszett. Az erre történő utalás, illetve az eset leírása a *Napló* mellett mind az 1832-re datált *Autobiographiai jegyzetekben*, mind az 1832-1833-ban keletkezett *Kisfaludy Sándor' életéből* című munkában fellelhető:

Szükségesnek tartom itt egy, némileg írói pályámhoz tartozó kis körülményt említenem: Draguignanban, mindgyárt oda érkezésem, és D'Esclapon Karolinával megesmerkedésem után, ő, ki Petrarkával és Laurával szívében és elméjében annyit foglalkozott, és Vaclusében, hosszú szerelmőknek helyén több ideig mulatott, és azt nekem tüzes Phantáziájánál fogva szóval olly költőileg és élénk színekkel lerajzolta, engem arra birt, hogy a' két nagy híró szerelmesnek érzelmeit egy költeményben, Tasso' Strófái' nemében megírni próbáljam, és e' munkában észrevétlen csakhamar egy pár száz versre verődtem. A' tengeren, a' félig fedett, félig nyílt gályának szűk padozatyára szorítva, elúnván tisztársaimnak hol való hol valótlán vitéz tetteiket, és kalandgyaikat hallgatni, szokásom volt a' gálya után vont dereglyében, annak orrában hason fekve, és közben dohányozva, a' tenger' tiszta vizében az ezernyi alakú, színű halakat, és egyéb tárgyakat vizsgálni, szóval a' tenger víz alatti élő és életlen világot szemlélgetni. Midőn oda jutánk, hol Genuánál nyugotról [...] egy jó nagy folyó zavaros sárga vizét a' tengerbe ontá, és a' tengernek vize zavarossá tévé, mi szerint semmit sem láthattam, elő vevén zsebemből fellebb említett költeményemet és olvasgatni kezdém. Alig merültem ennek olvasásába, im! a' dereglye orrához mintegy három arasznyi távolságra a' zavaros vízből, nagy loccsanást okozva, szájtátva veti fel magát előttem egy tengeri szörny, mire én megrettenve, midőn elnyeléstől, vagy legalább bekapástól féltett fejemet vissza rántottam, számból pipámat, és kezemből költeményemet a' tengerbe ejtém. Borzadásomból a' hajón rögtön harsant hahota vert-fel. 'S midőn felemelém fejemet, már két nagy Delfin játszott, hánykolódva egymással körülöttem.⁹⁰

⁸⁹ „Én ama' virág-évemben Katona 's Hadifogoly lévén, éppen azon helyeken, hol hajdan Petrarkának édes kínos énekei minden szívet szerelemmel töltének, hol mintegy szerelmet lehell még most is az egész táj, a' tüzes, jószívű Fracziák között. – 's éppen olly környüállásokban, mellyek csak igen bizonytalanul engedék reménylenem, hogy valaha Hazámat és Kedveseimet megláthassam; - én, ott a' szomorú magányban, leírtam életem Poézissát, - azt a' mit szívem érzett, vagy Himfy' helyén érezhetett volna; leírtam, és magyarul írván, Hazámban véltem lelmi magamat. 'S bizonyos vagyok arról, hogy az én akkori környüállásimban minden érző 's gondolkodó Hazafi írt volna. Így támadtak *Himfy' Szerelmei*, azon könyvecske, mellynek foglalattya minden fiatal emberszívbén nagyobb, vagy kisebb mértékben meg vagyon. Utóbb szolgálomat elhagyván, és Hazámnak, az Anyatermészetnek kebelébe, szabad nemesi fészkeembe vissza kerülván, Barátim reá tudtak venni, hogy, nem a' rideg, czikornyás, mindennapi Világ elejbe készült Verseimet közre bocsátani engedgyem.” KISFALUDY Sándor, „Előszó”, in *A' Kesergő és A' Boldog Szerelem*, Buda, 1807, VII-VIII. Közl. DEBRECZENI Attila, in KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, Debrecen, 1997, 211. o.

⁹⁰ KISFALUDY Sándor, „[Autobiographiai jegyzetek]”, in *Uő, Szépprózai művek*, Debrecen, 1997, 203. o. A két önéletrajzi munka keletkezéséről és jellegéről ld. DEBRECZENI, 257-258. o.

Mindezzel együtt a hazaútról szóló beszámoló hangvétele könnyedebb és optimistább, mint a pár hónappal korábbi dátált bejegyzéseké. Tekintettel arra, hogy mindkét esetben szerkesztett tisztázatról van szó, könnyen lehetséges, hogy a szembeállítás szándékolt. Ezt érhetjük például tetten a Fréjus-ból (szeptember 18.) és a tengerparti Saint-Raphaël-ből (szeptember 19.) kelt bejegyzésekben:

Délután kísértálmam ezen városnak [Fréjus] régiségeit megvizsgálni. A római idők óta fogva még most is fennállanak itten egy amfiteátrumnak mohos omladécai, de már úgy megemészttve az idő által, hogy csak a falak és az állatoknak a lyukaik bizonyítják hajdani voltát. – Bezzeg vidámabb vagyok most, mint amidőn ezen keresztülutaztam; mert most hazám felé vezet a sors. [...] Itt vagyunk a tenger partján [Saint-Raphaël-ban]. Ki nem mondhatom, mely nagy örömet leli benne lelkem, hogy ismét e nagy tárgynak szemlélésével foglalkozhatok.⁹¹

Összegzés

Az 1793 ősze és 1796 nyárutója között eltelt időszak Európa egészét tekintve is történelemformáló eseményei sajátos, jórészt feltáratlan, az egyéni sorsok alakulását dokumentáló szövegek születését generálták, szinte még ma is ismeretlen mennyiségben és műfaji eloszlásban. Túl azon, hogy ezek a naplók, levelek vagy memoárok az *egyén* szintjére vetítve jelenítik meg a kontinens politikai vagy katonai történéseinek hatását, azok megélését vagy elszenvetését, megszületésük, stílusjegyeik, az egyén életében játszott szerepük egyaránt azt kívánják, hogy önálló forrástípusként, autonóm szöveggként foglalkozzunk velük. Ezzel a megközelítéssel lehetővé válik sajátosságaik és az egyes szövegek között felsejlő különbségek pontosítása, illetve egyfajta tipologizálás is. Láthattuk, miként uniformizálódik az egymásról mit sem tudó Hautière, Dellard, illetve Kisfaludy szövegében a fogolylét főbb fizikai aspektusainak (például a fogságbaesés – út a fogolykörletig – a fogolykörlet – a visszaút négyese) leírása, miközben minden szerző egyéni jegyekkel egészíti ki azt. Megfigyelhető, hogy a fogság élménye nem csupán a tényleges életkörülményektől, hanem az élethelyzettől is függ. Ennek következtében válik Hautière és Dellard fogsága a korábban szabad *citoyen* testi és lelki-ideológiai kínokkal teli *rabságává*, míg Kisfaludy francia fogsága szinte csak eleme a költő Bécsből történő elindulásával (még pontosabban: a hadbírószáki ítélettel) kezdődő érzelmi szenvedéstörténetének, és meghatározó jegye az alkotó (és egyébként igen relatív) *magány* lesz.

Az egyes leírói jegyek uniformizálódása azonban nem jelenti a szövegek egyöntetűségét: a tartalmat és a stílust egyaránt befolyásolja az alkotó származása, társadalmi hovatartozás és műveltsége is. Ennek legszembeesőbb példáival akkor találkozunk, ha az „egyszerű katona” helyzetéből író francia szerzőket Kisfaludy Sándor alkotásaival vetjük egybe. Mindez ahhoz vezet, hogy a kutató valamiképpen osztályozni kénytelen, ám ez az esetünkben végzett összehasonlító és kontrasztív kutatás esetében tulajdonképpen elkerülhetetlen. Nem feledkezhetünk meg azonban

⁹¹ KISFALUDY 1962, 149. o.

a legfontosabbról: noha korántsem beszélhetünk egymással felelő naplókról (és még kevésbé egymásra gyakorolt hatásról), a szövegek ütköztetése mindenképpen egyazon eseménysor több szempontú vizsgálatát segíti, miközben – esetünkben a forradalmi háborúk apropóján – lehetőséget teremt mindmáig ismeretlen vagy feledésbe merült alkotások feltárására.

KÖVÉR LAJOS

Szegedi Tudományegyetem

Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

E-mail: koverla@primus.arts.u-szeged.hu

SZÁSZ GÉZA

Szegedi Tudományegyetem

Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék

E-mail: szasz@primus.arts.u-szeged.hu